

Opponensi vélemény Vida Tivadar: A sztyeppei, a bizánci és Meroving birodalmak között, kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6-7. században című, az MTA doktora fokozat elnyerésére benyújtott disszertációjáról.

A mű a mellékletekkel együtt 383 oldal terjedelmű, 2595 lábjegyzetet tartalmaz, a mondandó érthetőbbé tételét 19 típustábla, 50 elterjedési térkép, 21 temetőtérkép és 114 rajzos tábla segíti.

Vida Tivadar 1987 és 1992 között Pásztor Adriennel együtt 1566 sírt tárt fel a Budakalász – Dunapart lelőhelyen előkerült avar kori temetőből. Ebben a jellegzetes avar leletek mellett nagy számban kerültek elő a Mediterráneumból és a Meroving kultúrkörből származó tárgyak, illetve azok helyi gyártású utánzatai. Ez irányította a jelölt figyelmét a kora avar kor Ny-i, D-i, DK-i eredetű tárgyai, viseleti szokásai felé. Az elmúlt csaknem három évtized során számos tanulmányban foglalkozott ezzel a területtel. Disszertációja nem egyszerűen az eddigi eredmények összefoglaló bemutatása, hiszen az összegzés egészen új következtetésekre vezetett a kora avar társadalom csoportjainak kulturális és etnikai identitásáról, a vezető rétegek identitásának megnyilvánulásáról, a reprezentációról, ennek átalakulásáról és változásairól, illetve megjelenési formáiról a középrétegek és a köznép körében.

Az elméleti, módszertani bevezető fejezetet követően a kora avar kor régészetének kutatási irányait mutatja be a disszertáció. Míg korábban főleg a keleti hagyományokra, az etnikumok (gentes) azonosítására törekedett a kutatás, a szerző célja a Kárpát-medence nyugati felén a kora avar kori őslakosság és a betelepülő népségek anyagi és szellemi kultúrájának meghatározása, a különböző kulturális és népi csoportok együttélésének modellezése. Korábban az 5. század vége és a 6. század utolsó harmada közötti csaknem egy évszázadból Fenékpuszt kivételével nem ismertük a provinciálisok temetőit, amiben szerepet játszott a széles körben népszerűvé vált mellékletnélküliség is. Önálló csoportjaikat a langobard temetőkben sikerült elkülöníteni. A germán leletanyagot áttelepített gepidákhoz kötötték, de ma már több lelőhelyen bizonyított, hogy az írott forrásokkal ellentétben a langobard temetők egy részébe 568 után is temetkeztek.

A következő fejezet a Kárpát-medence nyugati felének kora avar kori leletanyagát mutatja be, a fejdíszektől az ékszereken, a viseleti tárgyakon, az övgarnitúrákon, amuletteken, eszközökön, fém- és üvegedényeken át az összecsukható székekig. A különböző tárgyak elterjedését a dolgozat végén 41 leletlista mutatja be. Aranycsővecskékkel díszített hajhálókat csak a fenékpusztai elit hölgytagjai viseltek. A nyugat mediterrán területtel kapcsolatot mutató ékszereket a kosaras függőket, a gúlacsüngős-, a poliéder végű-, a gömbcsüngős, a félhold alakú csüngős függőket, a svasztika alakú áttört-, az állat alakú-, részben a korong- és a lemezes fibulákat a helyben továbbélő romanizált, keresztény népesség viseleteként határozza meg. Mint ahogy antik eredetűek a korábban germánnak vélt balta alakú tűk is. Kora bizánci, a Balkánról hozzánk került, illetve itt másolt viseleti tárgyak az aláhajtott lábú fibulák, a BONOSA típusú dísztűk éppúgy, mint a madár alakban (galambban) végződő tűk. Ezek egy része az írott forrásokkal is igazolhatóan, a Balkánról származó népességhez köthető. Az ókeresztény jelentést hordozó, dobozos fibulák már nemcsak a Balkánról és Pannoniából ismertek, a Földközi tenger egész térségében készítették és használták őket, de a technológia vizsgálata arra utal, hogy a pannoni darabok többségét helyben gyártották.

Részletesen tárgyalja a dunántúli kora avar kori övgarnitúrákat. Ehhez egy új, tágabb fejlődéstörténeti értelmezési keretet biztosító felosztást dolgozott ki: az „A” csoportba az egyszerű, egy- vagy kéttagú, a „B” csoportba a többtagú, öntött, a „C” csoportba a soktagú, préselt övgarnitúrákat sorolta. Az egyes csoportokon belül különböző típusokat különített el. Ezek elterjedését 6 leletlista mutatja be. Az „A” típus jelent meg először a Kárpát-medencében, még az

avar honfoglalás előtt, az öntött többtagú garnitúrákat korábban sztyeppei hagyatéknak vélték, ezek megelőzték a 6. század végén megjelent préselt vereteket. A 7. század második és harmadik harmadára keltezhető maszk ábrázolásos veretek és szíjvégek keresztény értelmezést is lehetővé tesznek, így az avar kori elibe integrálódni szándékozó helyi és Meroving kultúrájú közösségekben számolhatunk jelenlétükkel. Új bizánci impulzusként, helyi előzmény nélkül, a 7. század harmadik harmadában terjedt el a láncfonalminta. Ugyancsak bizánci hatásra vezethetők vissza a 7. század második felében a figurális ábrázolások, az ékkőberakások és imitációik. Az u. n. itáliai (alpi) öv garnitúrák az itáliai késő antik környezetben alakultak ki, és a 7. század második negyedében jelentek meg a Dunántúlon. Külön alfejezet foglalkozik a csatokkal. A Yassi Ada típusról pl. megállapítja, hogy olyan egyszerű forma, hogy sem kereskedelmi áru, sem zsákmány, sem presztízs tárgy nem lehetett, ezért feltételezi, hogy viselőjével együtt került a Kárpát-medencébe. A préselt álcstos övgarnitúrák már a 6/7. század fordulóján megjelentek, az aranyból készítették későbbiek. Részletesen tárgyalja a Meroving típusú övgarnitúrák időrendjét, elterjedését és a helyi műhelyek termékeit.

Díszfüggőket már a langobard és gepida anyagból is ismerünk, és a 6. századi mozaikokon a bizánci előkelő nők öltözetének is részei voltak. A díszfüggők meghatározó elemét képezik a kora avar kori női viseletnek. Viseletük helye, a veretek díszítése és alakja a 8. század elejéig folyamatosan változott, és ezért pontosan keltezhető. Ugyancsak az előkelő női viselet részei a csattal és szíjvéggel rögzített lábszárszíjak (Wadenbindengarnitur). Ez részben Meroving, részben bizánci kulturális hagyományokon alapulva, avar elemekkel kiegészülve, új divatjelenséggé jött létre a 6. század végén.

Ugyancsak külön alfejezet foglalkozik az amulettekkel, a bullákkal, az amulettfüggőkkel, az amulettkapszulákkal és az apotropaiikus céllal viselt csengőkkel, kis harangokkal. A lencse alakú bullák között korai avar tárgyként említi, és rajzban is közli a Keszthely-fenekpusztai példányt. Ez akárcsak a többi bevagdossággal és egymásra hajtogatással készült példány késő császárkori.¹ Az avar kori lencse alakú bullák két felét kivétel nélkül szegecselelssel rögzítették egymáshoz.²

Az eszközök közt foglalkozik a kanalakkal, szűrőkanalakkal, a bárdkésekkel és a mezőgazdasági eszközökkel. A budakalászi sírokból kapa, sarló, szőlőszedő-szőlőmetsző kés és rövid kasza került elő. Ezen kívül a dunántúli leletanyagból alig néhány eszköz keltezhető az avar korra. A szőlőtermesztéssel kapcsolatosan ugyan óvatosan fogalmaz: „...még nem tudunk pontos választ adni arra a kérdésre, hogy az avar korban milyen szőlőművelés folyt...” (181. oldal), de summázatával: „...az agrotechnikára utaló vas eszközök az 5. század közepe után is a fejlett mezőgazdasági kultúra jelenlétének bizonyítékai...” (181. oldal) nem tudunk egyetérteni.³ Negyven éve megfogalmazott véleményem lényegében ma is helytálló: a késő császárkori villagazdaságaira jellemző intenzív agrotechnika színvonala a koraközépkorban visszaesett. Megszűnt a nehéz, taligás ágyeke használata, eltűntek a vasból készült ekehúzóláncok, a kisebb méretű ekevasakat túrekákra szerelték. Megszűnt az istállózó állattartás, és ehhez kapcsolódóan a rendszeres rétgazdálkodás, eltűntek a hosszú kaszák. A kereszténység miatt is folytatódott ugyan a szőlőtermesztés, de ezt differenciálatlan eszközökkel

¹ MÜLLER 2010, 202-203.

² Tiszafüred-Majoros, 545. sír (GARAM 2001, Taf. 29,1); Kölked B, 85. sír (KISS 2001, Taf. 29, 5-6.); Zamárdi, 453. sír (BÁRDOS – GARAM 2009, Taf. 51, 453/b 9). Ez a bullát egyébként már Garam Éva is tévesen tartotta kora avar korinak (GARAM 2001, Taf. 29, 2).

³ Ez a fenékpusztai anyag értékelésére is vonatkozik: „...a sokféle vaseszköz is bizonyítja a térségben az intenzív mezőgazdasági művelést, a római mezőgazdasági technológia továbbélését, ami a helyben továbbélő lakosságra utal.” (182. oldal)

végezték.⁴ A bemutatott eszközök megerősítik ezt. A rövid, ívelt végű késsel lehet ugyan szőlőt metszeni, de ez a típus eredetileg szőlőszedőkés volt, és „multifunkcionális” eszközként alkalmas lehetett fűzvesszők bőrének lehántására éppúgy, mint bőrvágásra. Henning is szőlőszedőkésnek határozta meg ezt a formát, amelyet a császárkorból egyetlen példány képviselt a Dunántúlról, viszont a koraközépkorból, az Al-Duna vidékéről 15 lelőhelyről ismerte.⁵ A jellegzetes, nagyméretű, balta nélküli római szőlőmetszőkéseket a koraközépkorból nem ismerjük.⁶ A budakalászi kapa jellegzetessége, hogy a köpű és a penge között egy nyaktag van. A pannoniai római kori anyagból és a középkor eszközkészletéből ezt a típust nem ismerem. Lipp a Keszthely városi temetőben talált egy ilyen példányt,⁷ ezért feltételeztem, hogy a népvándorláskorra keltezhető ez a forma.⁸ Helyesen állapítja meg Vida Tivadar, hogy a köpűs rövid kasza „bizánci típusú”. Pannoniából egyetlen párhuzamát sem ismerem, a Balkánról viszont több helyről is.⁹ A lényeg, hogy ezzel az eszközzel nem gondozott réten gyűjtöttek takarmányt, hanem extenzív módon, bokros területeken. A köpűs nyélrögzítés lehetővé tette, hogy keményebb szárú növényeket is elvágjanak vele. Ez a mezőgazdasági eszközanyag tehát nem vezethető vissza a késő császárkori formákra, és egy annál extenzívebb agrotechnikát tükröz vissza.¹⁰ A mezőgazdasági eszközök tárgyalásához kapcsolódó 36. térkép felesleges.¹¹

Végül a fémedényeket, az üvegedényeket és a taúsírozott, összecsukható székeket ismerteti.

A következő fejezetben azt vizsgálja a szerző, hogy milyen a bemutatott leletek kontextusa és kombinációja a sírokban és milyen a csoportosulásuk a temetőkben. Ezek egy folyamatosan átalakuló kulturális rendszerre, társadalomra engednek következtetni. Ezt követően 14 fontos kora avar kori temető jellegzetességeit elemzi. A Budakalász-Dunapart-i temetőt egymástól távolabb, több Meroving kultúrájú család nyitotta meg, de a nomád típusú lovastemetkezések már a temető korai szakaszában megjelentek. A temetőt a 8. század második felében is használták még. A Csákberény-orondpusztai temetőt még a 6. század utolsó harmadában több kisebb csoport (család) nyitotta meg. A betelepült avarok és a helyi romanizált ill. germán eredetű népesség nem különült el, hanem lassan összeolvadt. Az eddig ismert legkésőbbi temetkezések a 8. század elejére keltezhetők. A Keszthely-Fenekpuszta, Pusztaszentegyházi dűlőbe temetkező közösség vezetője egy Meroving kultúrájú

⁴ MÜLLER 1982. 556-557. Az 1736. jegyzetben felveti, hogy lehet-e sarlóval szőlőt metszeni? A metszőkéseknél nagyobb, erősen ívelt pengéjű sarlókkal nem lehetett eredményes metszést végezni a többszálvesszős, ágas-bogas szőlőtőkén.

⁵ HENNING 1987, 96 és Taf. 38, 1-27.

⁶ A Budapest, XXII. Vöröskereszt utcai temető 15. sírjában egy öntött indadíszes övgarnitúrák férfi sírban a jobb combnyaknál talált erősen ívelt metszőkés (NAGY 1998, 191-197 és Taf. 130-134) teljesen más forma, mint a pannoniai metszőkések. A fotón és a rajzon nem látszik nyéltüske, a rajzos kiegészítés téves, és úgy tűnik, hogy nem baltás eszközről van szó, csak egy lemezdarabka rákorrodálódott a pengére (ERDÉLYI 1992).

⁷ LIPP 1884, 25. kép.

⁸ MÜLLER 1982, 462, 13. kép. Henning sem ismeri ezt a típust, így eredete bizonytalan.

⁹ HENNING 1987, 92 és Taf. 45 14 típus.

¹⁰ A fenékpusztai leletanyag kapcsán azt írja, hogy „...a sokféle vaseszköz is bizonyítja a térségben az intenzív mezőgazdasági művelést, a római mezőgazdasági technológia továbbélését, ami a helyben továbbélő lakosságra utal” (182. oldal). Fenékpusztán kétségtelen a kontinuitás, és a pollenvizsgálatok is megerősítik, hogy a 7. század közepéig a késő császárkori növényfajtákat termelték tovább, de mezőgazdasági vaseszközöket alig ismerünk a 6-7. századból, így az agrotechnika színvonalát sem ismerjük.

¹¹ A térkép aláírása: Mezőgazdasági eszközök a 4-6. században a Közép-Duna medencében és a Balkánon: 1. Metszőkések, lombvágók; 2. Sarlók, rövid és hosszú kaszák (Henning 1986 /helyesen 1987/, a szerző kiegészítéseivel). Henning nem szerepel az irodalomjegyzékben. A térképen csak egyféle jel, kis fekete kör szerepel. Henningnél viszont a 41-42. kép az 1-4. századi és az 5-7. századi sarlók és kaszák, a 44-45. kép az 2-4. századi és az 5-7. századi szőlőmetszőkések elterjedését mutatja be. Ezekből nem választhatók ki a 4-6. századi eszközök.

személy, akinek sírja a rablás ellenére is több értékes tárgyat tartalmazott. Kíséretének tagjai mellett többségben vannak a helyi késő antik elemek, de betelepült bizánciakkal is számolhatunk. A temetőt a 630 körüli évekig használták. A környei temetőt a 6. század végétől a 7. század harmadik negyedéig használták. A négy sírcsoportban a sztyeppei nomád és a nyugati germán hagyományokat követő családok temetkeztek. A késő antik kulturális elemek alig mutathatók ki. A Szekszárd-bogyszlói úti temetőt a 6. század utolsó negyedében három avar és két helyi, Meroving kultúrájú közösség nyitotta meg. Közéjük keveredve találhatók a romanizáltak sírjai, akik között betelepített balkániak is lehettek. A temetőt a késő avar korban is használták.

A következő fejezet a *Populus et patria avarorum* címet viseli. Ennek keretében bemutatja a Kárpát-medence birtokbavételét, az avar hatalom kiépülését és nomád típusú reprezentációját. A nagy temetőkbe a helyiek és a betelepítettek temetkeztek, a honfoglaló avarok magányos sírokban vagy kis csoportos temetőekben találhatók. Az avar kaganátust nem a központi hatalom tartotta össze, mert az a különböző alapon szerveződő csoportok hálózataként jött létre, amit a javak szétszórásával működtetett a kagáni hatalom. Az avar elit átvette a bizánci hivatalnokok és katonák rangjelző övét. Az avar legfelső vezetés reprezentációjának része lett az arany álcsatos öv. A romanizált maradványlakosság beilleszkedett az avarok által létrehozott hatalmi struktúrába. Fenékpusztá és Scarbantia önálló központokká váltak. A temetkezési szokások és a tárgyak azonosak az Alpok-Adria térségben, Pannonia része volt ennek a kulturális közösségnek.

Fenékpusztával, mint egy késő ókori kereskedelmi központtal (emporiummal) külön alfejezet foglalkozik. A késő császárkori erőd bizonyíthatóan lakott maradt az 5. század közepe után is, sőt a kora avar korban relatív önállósággal bíró központtá vált. Természetesen ez az önállóság a kagáni hatalom bejegyzésével jöhetett csak létre. Fenékpusztá összekötő szerepet töltött be a kaganátus a Mediterraneum és Ny-Európa között. A fenékpusztai temetőben nincsenek avarok. A leletanyag Ny-mediterrán, balkáni bizánci és Meroving eredetű. Ezt nevezi a kutatás korai Keszthely kultúrájának. A nyitott kérdések közül itt csak az etnikai csoportok eredetével foglalkozom. Vida Tivadar is bizonyítottan veszi, hogy ebben a vegyes népességben megtalálhatók a Balkánról származó és a germán eredetű betelepített, betelepített csoportok. Döntő többséget képez azonban a Ny-mediterrán leletanyag. A szerző egyetértésben V. Bierbrauerral¹² úgy véli, hogy „a korai Keszthely kultúra népességét alapvetően a helyben maradt romanizáltak adták...” (249. oldal). Úgy vélem óvatosan kell kezelni azt az adatot is, hogy a stronciumizotóp vizsgálatok alapján a népesség 90 %-a helyi eredetű, hiszen a vizsgálat az ismert sírok alig 10-ára terjedt ki, és a betelepülők természetesen csak az első generáció tagjai közt mutathatók ki. Az a tény, hogy a déli erődfal előtti temetőben az 5. század közepe és a 6. század utolsó harmada közötti több mint száz évre fele annyi sír jut, mint az 568 és 630 közötti hat évtizedre, önmagában is jelentős számú betelepülőre utal.¹³ De figyelembe kell venni, hogy az erődben és környezetében hat vagy hét gyakorlatilag egykorú temetőt ismerünk,¹⁴ és mindegyikben alapvető a nyugat mediterrán hagyományokhoz köthető kosaras függők és stílusú használata.¹⁵ Az egyezések mellett azonban jelentős különbségek is megfigyelhetők. Pl. a horreumi és a déli erődfal előtti temetőre jellemző a sírok kőpakolása, ami a pusztaszentegyházi dűlőben hiányzik.¹⁶ Ebben és a Lipp által feltárt sírcsoportban vannak fegyverek, a többi temetőben nincsenek. A pont-kör díszítésű tárgyak a Csák Á. által feltárt sírcsoportban gyakoriak. A horreumi

¹² BIERBRAUER 2004.

¹³ MÜLLER 2010

¹⁴ MÜLLER 2002.

¹⁵ Kivételt képez a Keszthely Fenéki úti alig 10 síros germán temető.

¹⁶ Lipp szerint a Keszthely városi temetőben mindössze 4 sír alját szegélyezték élükre állított kövek, és a dobogói temetőben is csak „néhány sír alsó körülete ökolnyi nagyságú kövekkel volt kirakva és ismét néhányban a sírfenek négy szegletébe jókora kődúcok voltak ékelve.” (LIPP 1884, 11.)

temetőből, a Lipp és a Csák féle sírcsoportból ismerünk ókeresztény ábrázolású korongfibulákat, a déli erődfal előtti és a Pusztaszentegyházi dűlői temetőkből egyetlen egyet sem stb. Ha a népesség zömét a helyben továbbélők adták volna, egységes leletanyagot és rítust kellene találni e temetőkben. De van egy további érv is. Ugyanez a Ny-mediterrán leletanyag döntő a többi, a kora avar korban megnyitott korai Keszthely kultúrák temetőiben is, de Fenékpusztával ellentétben mind a Keszthely dobogói, mind a Gyenesdiás-döngélegi, mind a Kéthely-melegoldali¹⁷ temetőben hiányoznak az 568 előttre keltezhető temetkezések, tehát nincs semmilyen helyi előzmény.¹⁸ Magam Kiss G. felvetését¹⁹ fogadom el, hogy a továbbélő provinciális népességhez a kora avar korban a szlávok elől jelentős késő antik csoportok menekültek a dalmát és kelet-alpi területekről. Az itteni magaslati települések egy részén ugyanis ekkor szűnt meg az élet. Erre a lehetőségre a szerző is célzott, amikor megjegyezte: „Különös hogy a késő antik élet Keszthely-Fenékpusztán épp akkor indult virágzásnak, amikor a Kelet-Alpok vidékét az avar-szláv támadások elpusztították (Teurnia).” (255. oldal). Ezek a bevándorlók a többi dunántúli kora avar kori településen is megjelenhettek, majd együtt temetkeztek a Meroving kultúrájú, esetként a sztyeppei eredetű népességgel. A szerző úgy vélte: „Ha számolunk is azzal a lehetőséggel, hogy a Mediterráneum nyugati feléből, Itáliából betelepültek egyes romanizált csoportok Pannonia területére a 6. század folyamán, számuk nem lehetett jelentős...” (233. oldal). Talán mégis! A korai Keszthely kultúra temetői és az ugyancsak mediterrán és Meroving hagyományokat ápoló kelet-dunántúli temetők anyagában azonban jelentős különbségek is vannak. A fenékpusztai temetőkből ugyanis eddig még nem kerültek elő drót- és lemezékszerek, amulettkapszulák, övfüggők vagy díszcsüngők,²⁰ lábszárszíjak (Wadenbindengarnitur),²¹ szűrőkanalak, bárdkések, csengők és kis harangok, összecsukszható székek, de pajzsdudor és lándzsa sem. Még egy megjegyzés, a mellkason vagy az áll alatt egyesével vagy párban viselt fibulák etnikai háttéréről. Ezt a szokást a romanizált etnikumhoz köti a szerző. Bár azt is megjegyezte, hogy az S-fibula önmagában nem elég bizonyító erejű, hogy azt egy akkulturálódott germán vagy egy a germán divatot követő romanizált személy viselte (93. oldal).²² A germánok körében 600 körül elterjedt a mellkason viselt egyes fibula használata,²³ mint ahogy a baráthelyi temetőben is a 6. század végétől egyesével vagy párban, a mellkason viselték a kengyeles fibulákat (274. oldal). Ettől kezdve ez a viseleti szokás elveszítette etnikumjelző szerepét.

Az utolsó fejezet összegezi a vizsgálatok eredményeit és „Az avar társadalom átalakulásai” címet viseli. Pannoniában az avar kor elején különböző kultúrák, identitások egymásba fonódása játszódott le. Az elit utánozta a késő antik, bizánci reprezentációt és ez leszűrődött a középrétegekbe. A langobardok elvonulását követő hatalmi vákuum idején az avarokkal együttműködő, új vezetőréteg emelkedett ki. A regionális önállóság jele a Meroving reprezentáció megnyilvánulása. A szerző nyolc jól elkülöníthető temetőmodellt állapít meg (A-tól I-ig). A 7. század közepe után fokozatosan egységesedett az anyagi kultúra. Az avarok világa nem vált kora bizánci peremkultúrává, a szelektíven

¹⁷ A préselt ezüst álcsatos övgarnitúra alapján feltételezhető, hogy ezt a temetőt is a kora avar korban nyitották meg (KÖLTŐ 1991).

¹⁸ Keszthely-Dobogón és Gyenesdiáson is a Keszthely kultúrák temető közvetlen közelében van késő római temető, de ezek használata a 4. század végén megszűnt, tehát a temetők közt egy csaknem két évszázados hiátus van (SÁGI 1981, MÜLLER 2007).

¹⁹ KISS 2006, 156.

²⁰ A Keszthely Fenéki úti temető 2. sírjából előkerült díszcsüngőt díszítő kettős, szegecselt aranylemezek (SÁGI 1991) párhuzamait a langobard temetőkből ismerjük, és eltérnek a többi kora avar kori övfüggő veretektől.

²¹ A disszertáció 252. oldalán a bazilika 5. (helyesen 3.) sírjából előkerült kis csatot és szíjvéget lábszárszíjként értelmezte a szerző, de a többi lelet alapján ez egy férfi sír volt, ezért a csat és a szíjvég feltehetően egy tarsolyhoz tartozott. Egyébként a lábszárszíjakat felsoroló 39. leletlistában nem is szerepel a fenéki bazilika.

²² A horreumi temető 17. sírjában pl. a két, mellkason viselt S- és lóalakú fibulán kívül vaskarperecek és aranycsövecskékkel díszített hajháló is volt, tehát romanizáltnak határozható meg a halott.

²³ CLAUS 1989 495-497; MARTIN 2000, 151 (561).

és felszínesen átvett javak csupán kulturális peremjelenségeként értékelhetők. A vizsgált leletek és leletcsoportok időrendjét egy táblázat mutatja be.

Vida Tivadar disszertációja részletesen tárgyalja és elemzi a Dunántúl kora avar kori sztyeppeit, nyugat mediterrán, kelet mediterrán-kora bizánci és Meroving tárgyi emlékeit. Azok eredetét, elterjedését, az avar kori népesség ízlésének, igényeinek megfelelő változásait, a helyi gyártmányok kérdéseit. Vizsgálatainak összegzéseként felvázolja a kora avar hatalom kiépülésének folyamatát, a helybenmaradtak és a bevándorolt, betelepített közösségek viszonyát egymással és a kagáni hatalommal, az avar vezetőrétegek reprezentációjának létrejöttét, változásait. A disszertációt az eredményei alapján nyilvános vitára ajánlom. Az eredmények kontrolljára a folyamatban lévő stroncium és stabil izotóp vizsgálatok által nyílik lehetőség.²⁴

A mű kiadása előtt ki kell javítani a kisebb tévedéseket, elírásokat,²⁵ pontosítani kell a leletlistákat,²⁶ és egységesé tenni a hivatkozásokat, ill. az irodalomjegyzéket.²⁷

²⁴ A „Mobilitás és a népesség átalakulása a Kárpát-medencében a Kr. u. 5-7. században: Változó társadalmak és identitások 2016-2019” című NKFIH/OTKA NN 113157-DFG KN 1130-4-1 nemzetközi projekt vezetői Corina Knipper és Vida Tivadar.

²⁵ Pl. az 506. jegyzetben Omphale helyett Ophale, az 509. jegyzetben Omphalos szerepel; a 189. oldalon az áll: „...díszítetlen vagy taúsírozott, három- és négytagú (övvel kiegészített) övgarnitúrák jellemzőek.” Helyesen szíjvéggel kiegészített; A 119. oldalon steatit préselőmintát említ Caričin Gradból, u. o. az 1121. jegyzetben ez öntőminta; A Keszthely Fenéki úti temető nem 17, hanem 10 sírből áll, a 2. sír halottjának „nyakában filigránnal bevont bronz gomb” nem volt (251. oldal); nem a Pusztaszentegyházi dűlő „A” sír volt „Kőpakolásos, lépcsős szerkezetű”, hanem a Fenéki úti 2. sír; a fenékpusztai bazilika 3. (helyesen 6.) sírjában nem ruhatű, hanem egy korongfibula túszerkezete volt (SÁGI 1961, 423, Abb. 17). A 49. oldalon hivatkozik, hogy a „Felülnyitott, alsó ívükön megvastagodó fülbevalók típusa a 45b táblán látható, ilyen tábla nincs; 53 oldal, hivatkozás gyöngycsüngős függőre 38. tábla B,2, helyesen 39. t. B,2; 63 oldal hivatkozás az 51. t. 9-re, ott más látható; 64 oldal hivatkozás a 66. t. A és a 67. t. B-re, ott más látható; 66. oldal, hivatkozás a 20. t. B,4-re, ott más látható; 67. oldal, hivatkozás a 67. t. B,1-2 4-re, ott más látható; 87. oldal, hivatkozás 69. t. 1., helyesen 69. t. B,1; 127. oldal, hivatkozás a 26. típus táblára, ilyen nincs; a 144-145. oldalon hivatkozás a Környe 66. és 97. sírra a 85. t. A-B-n, a 381. oldal szerint a 85. t. A-B Környe 18. és Zamárdi 899. sír; a 148-149. oldalon háromszor is 87. sírt említ zárójelben a 87. tábla helyett; a 153. oldalon hivatkozott rekesz díszes veretek nem a 104., hanem a 96. táblán található; a 157. oldalon hivatkozott taúsírozott veretek nem a 106., hanem a 98. táblán található; a 171. oldalon hivatkozott svasztika alakú fibula nem a 41. t. 6, hanem a 11 alatt látható; a 172. oldalon említett fibula (23. t. E) nem a Pusztaszentegyházi dűlőben, hanem a déli erődfal előtt került elő; a 192. oldalon hivatkozott 15. temetőterkép nem a Csákberény-Orondpuszta-i, hanem a nagyharsányi temetőt ábrázolja; a 195. oldalon a táblázatban kétszer szerepel a 284. sír, az első helyesen 283. sír.

²⁶ Pl. a 2. leletlistából hiányzik a Csák féle ásatásból származó fenékpusztai gúlacsüngős függő (SÁGI 1961); a 20. leletlistából hiányzik a gyenesdiási madárfejes tű (HAMPEL 1905/III, Taf. 443), amit VIDA 2009, 255 már ismert; a 30. leletlistából hiányzik a Keszthely Fenéki úti 7. sír háromtagú taúsírozott övgarnitúrája (SÁGI 1991); a 35. leletlistából hiányzik a nagyvenyimi övgarnitúra pajzs alakú cellás vasveretekkel (SZÚCSI 2015, 24-25 és XIV. t.).

²⁷ A jegyzetelés módja nem egységes. A lábjegyzetekben nem csak olyan irodalom szerepel, amire egyetlen egyszer hivatkozik a szerző, a névvel és a megjelenés évszámával jelzett irodalom egy része nem szerepel az irodalomjegyzékben. A teljesség igénye nélkül, nem szerepel az irodalomjegyzékben Müller 1992 (170. jegyzet); Müller 2000 (172. j.); Bóna 1981 (181. j.); Kiss G. 2001 (298. j., az oldalszám alapján talán a Kiss G. 2008-ra vonatkozik); Blay-Samu 2016 (299. j.); Heinrich Tamáska 2006a (467. j.); Perémi 2014 (608-609., 611. és 615. j. A rövidítés feloldása a 642. jegyzetben olvasható); Müller 1979 (681. j.); Bierbrauer 2005 (helyesen Bierbrauer 2005b, 701. és 704. j.); Fiedler 2011 (852. j.); Pallas 1981 (860. j.); Harhoiu 2008 (880. j.); Martin 2002, 507. (918. j., az irodalomjegyzékben a Martin 2002a oldalszáma 291-306, a Martin 2002b-é 179-185, az 1005. jegyzetben szerepel Martin munkája RGA 20, 2002, 509-509); Vida 1997-98 (1005. j. helyesen Vida 1999a); Tomka 1973 (1149. és 1891 j., a rövidítés feloldva az 1892. j-ben); Rác 2014 (1150. j.); Garam 1991 (1297. j.); Straub 1999 (1610. j. helyesen Straub 1999a); Pásztor 1990 és Papp 1962 (1795. j.); Martin 1973 (1890-1891. j.); Bóna 1971b (1906. j.); Tomka 1996 (1968. j.); Németh-Klima 1992 (1969. j.); Martin 1989 (1977. j. helyesen Martin 1990); Lotter 2003 (2154-2155, 2157. j.); Schülke 1997 (2281. j.); Neugebauer 2005 (2356. j.); Tomka 1972 (2510. j.); Borgolte 2013 (2570. és 2572. j.); Szenthe 2014 (2576, 2579-80. j.).

IRODALOM

- BÁRDOS – GARAM 2009 Bárdos, E.- Garam, É.: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek. MMA 9, Bp. 2009.
- BIERBRAUER 2004 V. Bierbrauer: A Keszthely kultúra és a későrómai továbbélés kérdése Pannoniában (Kr. u. 5-8. század). Újabb gondolatok egy régi problémáról. ArchÉrt 129 (2004) 67-82.
- CLAUSS 1989 Clauss, G.: Die Tragweise von Bügelfibeln. Eine Untersuchung zur Frauentracht im frühen Mittelalter. JRGZM 34 (1987 [1989]) 491-603.
- ERDÉLYI 1992 Erdélyi I.: Újabb régészeti adat a magyarországi koraközépkori szőlőművelés történetéhez. Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis II. Miskolc, 1992, 67-68.
- GARAM 2001 Garam, É.: Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. MAA 5, Bp. 2001.
- HAMPEL 1905 Hampel, J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I-III, Braunschweig, 1905.
- HENNING 1987 Henning, J.: Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Berlin, 1987.
- KISS 2001 Kiss, A.: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B. MMA 6, Bp. 2001.
- KISS 2006 Kiss G.: Változások a Keszthely kultúra régészeti hagyatékában a VII-VIII. század folyamán. Korszakmeghatározási kísérletek. In: Újlaki Ponrácz Zs. (Szerk.) Hadak útján. Népeségek és iparok a népvándorlás korában. Nagykovácsi, 2006, CD.
- KÖLTŐ 1991 Költő L.: A Kéthely-melegoldali Keszthely-kultúrák temető (Előzetes jelentés). MFMÉ 1984/85 [1991] 171-186.
- LIPP 1884 Lipp V.: A keszthelyi sírmezők. Bp. 1884.
- MARTIN 2000 Martin, M.: Fibel und Fibeltracht. Späte Völkerwanderungszeit und Merowingerzeit auf dem Kontinent. RGA² 8, Berlin-New York, 2000, 131 (541)-172 (582).
- MÜLLER 1982 Müller R.: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig. Zalai Gyűjt. 19/I-II. Zalaegerszeg, 1982.
- MÜLLER 2002 Müller, R.: Die Bevölkerung von Fenékpusztá in der Frühawarenzeit. Zalai Múzeum 11 (2002) 93-101.
- MÜLLER 2007 Müller R.: Gyenesdiás régészeti leletei. IN: Gyenesdiás nagyközség monográfiája 1. Gyenesdiás, 2007, 15-45.

- MÜLLER 2010 Müller, R.: Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszta. CPP 1, Bp.-Leipzig-Keszthely-Rahden, 2010.
- NAGY 1998 Nagy, M.: Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest. MMA 2, Bp. 1998.
- SÁGI 1961 Sági, K.: Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszta. Acta AntHung 9 (1961), 397-451.
- SÁGI 1981 Sági, K.: Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó. Fontes ArchHung Bp. 1981.
- SÁGI 1991 Sági K.: Egy 6. századi keszthelyi temető és mondanivalója a „Keszthely kultúra” etnikumának szempontjából. Tapolcai Városi Múz. Közl. 2 (1992) 113-141.
- SZÚCSI 2015 Szúcsi F.: Avar kori temetők Nagyvenyimből. Alba Regia 43 (2015) 15-64.
- VIDA 2009 Vida, T.: Local or Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6th-7th Centuries AD in Pannonia. In: Quast, D. (Hrsg.): Foreigners in Early Medieval Europa. Mainz, 2009, 233-259.

Keszthely, 2018. 12. 24.

(Dr. Müller Róbert)
az MTA doktora